

विविध भाषांचा मराठी भाषेवरील प्रभाव

प्रा. डॉ. रवींद्र श्रीहरी सोमोशी

विभागप्रमुख, मराठी विभाग

सुंदरराव मोरे महाविद्यालय, पोलादपूर, रायगड, महाराष्ट्र

गोषवारा

" No Language is ever in a static condition, it always changes and grows " असे म्हटले जाते. कोणतीही भाषा एका विशिष्ट अवस्थेत कायमची राहू शकत नाही. तिच्यात नेहमी बदल घडून येत असतो. म्हणूनच ' भाषा ही एक प्रवाही अशी सामाजिक संस्था आहे. परिवर्तन हा तिचा स्वभाव आहे ' असे म्हटले जाते. कालमान परिस्थितीनुसार तिच्यात बदल होत जातात. हे बदल, दोन स्वरूपातील परिवर्तन, भाषेतील उच्चार, ध्वनी परिवर्तन, वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययांची नवी भर..... अशा बदलांचा समावेश आंतरिक पातळीवरील बदल केला जातो. हे बदल आपोआप घडत असतात. भाषेतील हे परिवर्तन मूलगामी असते. बाह्य स्वरूपातील बदलामध्ये दुसऱ्या भाषेच्या संपर्कामुळे भाषेत जे नवीन शब्द येतात, शब्दांचे जे अर्थ बदलतात त्यांचा समावेश होतो, भाषे - मध्ये असे जे दोन्ही प्रकारचे बदल होतात त्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे एका भाषेचा दुसऱ्या भाषेशी संपर्क येणे होय. असा संपर्क ज्यावेळी येतो त्यावेळी दोन्ही भाषेत आदान प्रदान प्रक्रिया होत असते. विशेष करून भाषांमधील पारिभाषिक शब्द यांची मोठ्या प्रमाणात आदान प्रदान होत असते. सामाजिक स्थित्यंतरामुळे अनेक नवीन गोष्टी, कल्पना, वस्तू यांच्याशी लोकांचा संबंध येतो. ती वस्तू सामान्यतः परकीय असते. अशा वेळी अट्टाहासाने त्याला पर्यायी शब्द तयार केला जातो तो शब्द रुढ होईलच असे सांगता येत नाही. कदाचित यात उच्चारसौकर्य नसेल किंवा अन्य कोणतेही कारण असेल त्यामुळे मूळ परकीय शब्द आहे तसा स्वीकारावा असे या दुसऱ्या मार्गाची मागणी आहे. उदा. ' मेक - अप ' हा शब्द घ्या. याला अट्टाहासाने दुसरा मराठी शब्द निर्माण करावयाचा म्हटल्यास ' चेहेन्याची रंगरंगोटी ' हा पर्यायी शब्द मान्य करावा लागेल, पण इथे ' रंगरंगोटी ' हा शब्द इमारतीशी निगडित असल्याने योग्य वाटत नाही. अशा वेळी ' मेक - अप ' हा शब्द स्वीकारणे योग्य वाटते. असे अनेक शब्द फार्सी, उर्दू, कानडी, तामीळ, तेलगु इ.. भाषेतून स्वीकारले आहेत. प्रत्येक परकीय शब्दासाठी दुसरा पर्यायी मराठी शब्द तयार करणे केवळ अशक्य आहे. उदा. ' सिमल ' या शब्दासाठी ' अग्नीरथ आवक जावक दर्शविणारा लोह - ताम्र पट्टिका ' हा शब्द कधी तरी रुढ होईल का ? त्यामुळे असे अनेक शब्द मराठीत रुढ झाले आहेत. त्यासाठी एक

तर परिभाषा तयार केलेली नाही. अन् तयार केली असली तरी लोकांनी ती न स्वीकारता मूळ भाषेतील शब्द आहेत तसे स्वीकारले उदा. कंपास, टेबल, दुकान (मराठी शब्द भांडार), बँक, चेक, रेल्वे, बाजार (मराठी पारिभाषिक शब्द विपणी), इंजीन, पाईप, स्कू, फ्लॅट, माईक, डॉक्टर, नर्स, ड्रेसिंग, सिमेंट, ब्रेक, टायर, हॉर्न, स्टेअरिंग, कार्ड, मनीऑर्डर, पोस्ट इ... मराठी भाषेवर देखील विविध भाषांचा प्रभाव दिसून येतो यामध्ये प्रामुख्याने द्राविडी फारसी हिंदी आणि इंग्रजी या प्रमुख भाषांचा उल्लेख करावा लागेल.

कूटशब्द - आदान -प्रदान, पारिभाषिक शब्द, सामाजिक स्थित्यंतर, उच्चार, व्याकरण

प्रस्तावना

भाषा हे मानवाने शोधलेले संप्रेषणाचे साधन आहे ' असे विधान सामान्यतः केले जाते. संप्रेषण म्हणजे संवाद. भाषा हे माणसाने शोधलेले परस्परसंवादासाठीचे साधन आहे. 'विज्ञापन', 'संवाद ' किंवा ' संप्रेषण ', ' संदेशन ' ही माणसाची महत्त्वाची गरज आहे. आणि त्यामुळेच भाषेचा शोध त्याने लावला आहे. माणूस हा एकच प्राणी असा आहे की जो समाज करून राहतो. त्याला एक कारण तो शारीरिकदृष्ट्या इतर प्राण्यांहून दुबळा आहे हे असले तरी दुसरे कारण हे आहे की, माणसाने परस्परांच्या सहकार्याने आपल्याला विकास साधता येईल हे ओळखले आहे. समाजात राहात असताना एकमेकांशी संवाद साधणे, विचारविनिमय करणे, मतभेद व्यक्त करणे, भावना व्यक्त करणे या साऱ्यासाठीच माणसाला भाषा अतिशय उपयोगी ठरताना दिसते. त्यामुळे जिथे जिथे मानवी समाज आहे तिथे तिथे मानवी भाषा निर्माण झालेली दिसते.

भाषेची व्याख्या

1. "परस्पर सहकार्य आणि विनिमयासाठी मानवी मुखातून प्रकटलेल्या यादृच्छिक ध्वनिसंकेतपद्धतीस भाषा म्हणतात " अशी केली जाते.
2. ' भाषा म्हणजे आशयगर्भ ध्वनीप्रवाह ' अशीही एक व्याख्या केली जाते. मानवी समाज व भाषा यांचा अतूट संबंध असतो,

याचा पुरावा समाजगत व व्यक्तिगत असा दुहेरी आहे. एक म्हणजेस स्वतःची भाषा वा बोली नाही असा एकही मानवी समाज आढळत नाही. स्वतःची भूमी नसणाऱ्या भटक्या जमाती आढळतात ; गणित, तंत्रज्ञान, विज्ञान इ.ची परंपरा नसलेले मानवी समाज आढळतात ; परंतु त्यांना

स्वतःची भाषा वा बोली असतेच असते. दुसरे म्हणजे ज्याला एकही भाषा वा बोली येत नाही असा एकही अव्यंग मनुष्य कोणत्याही समाजात आढळत नाही. आजवर झालेल्या संशोधनावरून असे दिसते की, एखाद्या माणसाला कोणतीच भाषा / बोली येत नसेल तर एक तर त्याच्या मेंदूत वा श्रवणयंत्रात वा वागयंत्रात दोष असतो किंवा तो मानवी समाजाच्या पूर्णतः बाहेर उदा. एखाद्या लांडग्याच्या कळपात वाढलेला असतो आणि त्यामुळे भाषिक क्षमता असूनही ती वापरली गेलेली नसते. मानवी समाजात वाढलेल्या आणि शारीरिक वा मानसिक व्यंग नसणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला एक तरी भाषा / बोली येतेच. भाषा येणे ही मानवी बालकाच्या सामाजिकीकरणाची सुरुवात असते. एकदा का भाषिक क्षमता जागृत झाली की मुल हळूहळू भाषा बोलू लागते व समाजात मिसळते.

मराठीवर द्राविडी भाषांचा परिणाम

या दवकाळात मराठीचा द्राविडी भाषांशी व त्यातल्या त्यात कानडी व तेलगू भाषांशी संबंध आला. मराठी भाषा ज्या प्रांतात सध्या बोलली जाते त्या प्रांतात पूर्वी कानडी व तेलगू भाषा प्रचलित होत्या. यातील कानडी भाषा तर एके काळी कावेरी नदीपासून उत्तरेस गोदावरी नदीपर्यंतच्या प्रदेशात बोलली जात होती. आजच्या मराठी शब्दांत.. महाराष्ट्रातील गावांच्या नांवात ... अनेक आडनांवात कानडीचे अवशेष स्पष्टपणे दिसतात. महाराष्ट्रात ' पाटील ' हे आडनाव, जे अत्यंत लोकप्रिय आहे त्याची व्युत्पत्ती शोधताना कानडीचा आधार घ्यावा लागतो. ' पट्ट ' या कानडी शब्दाचा अर्थ ' प्रमुख ' असा आहे. त्यावरून पाटील हे प्रथम विशेषण म्हणून व नंतर आडनाव म्हणून रुढ झाले. वर्णोच्चार व व्याकरणविशेष यावर कानडीचा जो परिणाम झाला आहे, त्याची चर्चा यापूर्वी केली आहे. द्राविडी भाषाकुलातील तेलगू, तामिळ व मल्याळम् या भाषांचा मराठीशी फारसा संबंध आला नाही. तरीही आंध्राच्या राजवटीत या भाषांचा संपर्क आला. त्यामुळे तेलगुतील वकट, लेंड, मुंड, आर, इक्क, नाल, अनारसा, बुरगुंडा, गजगा, बरड, शिकेकाई, जाड, ताळी इ.. शब्द मराठीत आले तर तामीळमा मांजरपाट, सार, ढेंगूळ, भेंडी इ. शब्द रुढ झाले.

मराठीवर फार्सी भाषेचा परिणाम

मराठी व फार्सी भाषेचा संबंध तसा खूपच जुना आहे. बऱ्याच जणांचा एक समज असा आहे. की मराठी व फार्सी भाषांचा संबंध मुसलमान राजवटीनंतर आला. पण ते खरे नाही. कारण इ. स. पाचव्या शतकापासून भारतीयांचा इराणी लोकांशी व्यापाराच्या निमित्ताने संबंध येत होता. तेव्हापासून मराठीने कांही फार्सी शब्द स्वीकारल्याचे आढळून येते. यादवकालानंतर महाराष्ट्रात मुसलमानांची

राजसत्ता आली. या राजसत्तेने संपूर्ण महाराष्ट्राच्या जीवनाची घडी विस्कटून टाकली. इस्लामी राजदरबारातील फार्सीला प्रतिष्ठा मिळाली. दरबारातील चालीरिती, पेहराव आणि भाषा या घटकांनी फार्सीशी जवळीक साधली. मुलुखगिरीच्या निमित्ताने मराठी शिपाई, मुसलमान दरबारात वावरू लागले. परिणामी या काळात मराठीत फार्सी शब्दांचा प्रचंड भरणा झाला. संतानीही फार्सी भाषेतील शब्द वापरले. उदा. सेना न्हावीने ' आम्ही वारिक वारिक - करु हजामत बारीक बारीक ' असे म्हटले आहे. यातील हजामत हा शब्द फार्सी आहे. मराठीवर फार्सी भाषेचा जो परिणाम झाला त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल. (४) व्याकरण विषयक मुद्दे : यादव काळात आणि नंतर शिवकाळ व पेशवेकाळात फार्सी शब्दांचे वर्चस्व वाढलेले दिसून येते. विशेषत : राज्यकारभारविषयक व दरबारी लिखाणात प्राबल्य दिसून येते.

ऐतिहासिक पत्रांची छाननी करून राजवाडे यांनी इ. स. १६१८ मध्ये दर १०० शब्दात फक्त १४ शब्द असे साधार मराठी होते तर बाकी सर्व शब्द इतर भाषीय होते. त्यात फार्सी शब्दांचा भरणा अधिक होता ; सिद्ध केले आहे. शिवछत्रपतींनी जो राज्य व्यवहारकोष करवून घेतला त्यामागे एक प्रमुख उद्देश म्हणजे मराठी भाषेवरचे हे अतिक्रमण थोपवणे होय. अर्थात त्याला फारसे यश आले नाही. आजही अनेक फार्सी शब्द आपण वापरताना दिसतो.

कांही रुढलेले महात्वाचे शब्द पुढीलप्रमाणे :

अ वस्तुदर्शक - पलंग, तबक, पानदान, तस्त, अगरबत्ती, खुर्ची इ.

ब फळे - खसखस, पिस्ता, बदाम, टरबूज, अंगूर, अफु इ. क पोषाख झबले, विजार, तुमान, चादर, पगडी, झगा इ. ड बांधकाम विषयक खंदक, किल्ला, इमारत, गच्ची, जीना, बुरुज

इ. युद्ध विषयक- तोफ, बुलंद, बारगीर, शामियाना, लगाम इ. ई लेखन विषयक दौत, दप्तर, कलम, लखोटा इ.

फ) संगीत विषयक डफ, तबला, दिलरुबा, शाहीर, मैफल इ.

१) मानवप्राणीदर्शक शब्द फारसीमध्ये अनेकवचनी करताना ' आन ' किंवा ' आनी ' हे प्रत्यय लावले जातात. मराठीतही ही पद्धत रूढ झाली. उदा. शिरकान, खातोनी, पाटलानी, कानकुनानी इ..

मराठीवर हिंदीचे परिणाम हिंदी, गुजराती, मराठी, बंगाली या भाषा भगिनी आहेत असे म्हटले जाते. या भाषा भगिनीमध्ये भाषिक देवपेव नाही झाली तरच नवल. अर्थात या सर्वच भाषा संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश या मार्गाने उत्पन्न झाल्याने या सर्व भाषात संस्कृतमधील पुष्कळ शब्द तत्सम व तद्भव या दोन्ही स्वरूपात आले आहेत. त्यामुळे हिंदीतील एखादा शब्द जेव्हा हिंदीतून

मराठीत आल्यासारखा वाटतो तेंव्हा कदाचित तो शब्द संस्कृतमधून हिंदीत व तिथून मराठीत आला असण्याची शक्यता असते. अशा वेळी तो शब्द मूळ संस्कृतमधून मराठीत आला आहे की हिंदीतून आला आहे ते लक्षात घ्यावे. सामान्यतः तो शब्द प्राचीन काळापासून मराठीत असेल तर तो मूळ संस्कृतमधून आला आहे असे मानावे व अर्वाचीन कालखंडातील असेल तर हिंदीतून आला असे मानावे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदीचा पुरस्कार केला आहे. भारतात ती संपर्क भाषा म्हणून वापरली जाते. अशावेळी या राष्ट्रीय भाषेचा परिणाम मराठीवर होणे अपरिहार्य आहे. त्याचबरोबर भारताचा राज्यकारभार हा हिंदीतून चालतो, त्याचा परिणाम तसेच हिंदी प्रदेशाशी मराठी जनतेचा येणारा संपर्क, अनेक हिंदी भाषिकांनी उद्योग व्यवसायासाठी महाराष्ट्रात केलेले वास्तव्य, हिंदी चित्रपटांचा होत असलेला जबरदस्त परिणाम, दूरदर्शनवरील हिंदी कार्यक्रमांची रेलचेल या अन् अनेक कारणांनी हिंदीतील बरेचसे शब्द आणि लकबी, मराठीत स्थिरावत असल्याचे दिसते. हिंदी ही शासकीय भाषा असलेने सचीव, सचिवालय, मंत्री, मंत्रालय, विधानसभा, शोक सभा, संसद, प्रहर, जन जीवन, बरखास्त, बचत, रस्ता, सड़क, घर, रेल इ. अनेक शब्द स्थिरावले आहेत. प्रधानमंत्री, राष्ट्रपती भवन, बाग बगीचा, अत्तर, फुलदाणी हे शब्द हिंदीतून मराठीत आले आहेत. मोतीचूर, जिलेबी, परोठा, मलई, कचोरी, बर्फी ही खाद्यपदार्थांची नांवे आता आपण स्विकारली आहेत. या शिवाय मुळच्या मराठी शब्दांना बाजूस सारून कब्बडी, समारोह, शोधनिबंध, रंगमंच, शोभायात्रा इ.. मराठीत स्थिर होण्याच्या मार्गावर आहेत. प्रशाला, अध्यापक, मुख्याध्यापक, शिष्यवृत्ती, पर्यवेक्षक असे अनेक शब्द संस्कृतमधून दोन्ही भाषेत स्थिरावले आहेत. दोन्ही भाषांची देवनागरी लिपीही समान आहे व दोन्हीची निर्मिती प्रक्रिया समान असल्याने या दोन्ही भाषेतील साधर्म्य लक्षणिय आहे.

मराठीवर इंग्रजी भाषेचा परिणाम

युरोपीयन भाषापैकी ज्या भाषेचा विशेष व दिर्घकाळ असा संबंध मराठी भाषेशी आला ती भाषा म्हणजे इंग्रजी होय. पहिला इंग्रज कप्तान हॉकिन्स इ. स. १६०८ मध्ये भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर उतरला तेंव्हापासून १९४७ पर्यंत हा संबंध प्रत्यक्ष सुपात टिकला व त्यानंतरही, अगदी आजपर्यंत अप्रत्यक्षपणे इंग्रजीचा परिणाम जाणवत राहिला. इंग्रजांचा प्रथम व्यापारी म्हणून, नंतर युद्धसामग्री देणारे म्हणून, पुढे मिशनरी म्हणून आणि शेवटी राज्यकर्ते म्हणून संबंध आला. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त होवून इंग्रजांचा एकतंत्री अंमल महाराष्ट्रावर सुरू झाला, अन् इंग्रजांना मराठी व सुशिक्षित महाराष्ट्रीयाना इंग्रजी शिकवणे गरजेचे

वाटू लागले. याच कालावधी पूर्वी १८०५ मध्ये इंग्रजांनी मराठी टाईपचे ठसे आणून ' छपाई ' चे युग निर्माण केले. मराठीत विविध पुस्तके व नियतकालिके प्रसिद्ध होऊ लागली. मराठी भाषेने व्यापक रूप धारण केले ते याच कालखंडात. हस्तलिखित स्वरूपात निर्माण होत असलेली मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात जी गतिमान बनली त्याचे श्रेय इंग्रजांनाच द्यावे लागेल. इंग्रजांना मराठी शिकणे सुलभ व्हावे म्हणून गुंजीकर, दादोबा, चिपळूणकर यांनी मराठीचे व्याकरण लिहिले. ही व्याकरणे लिहिताना त्यांनी आपल्यासमोर इंग्रजीचे व्याकरण ठेवले होते. त्यामुळे इंग्रजीचे अवशेष मराठीच्या घटनेत शिरले. इंग्रजी ही अत्यंत समृद्ध आणि संपन्न अशी भाषा आहे. त्यात ती राज्यकर्त्यांची भाषा. त्यामुळे मराठी भाषेवर त्याचा परिणाम झाला तरच नवल. जे परिणाम झाले आहेत त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

शब्दस्वीकृती : इंग्रजांच्या अमदानीत शिक्षण, दळणवळण, टपालसेवा, रेल्वे, दवाखाने, पोषाख इ. बाबत नव्या नव्या सुधारणा झाल्या. यातील काही परीभाषीक शब्दांना पर्यायी शब्द नव्हते व जाणूनबुजून निर्माण करण्याचा प्रयत्न जो थोडाबहुत केला तो दुबळा ठरला. म्हणूनच मराठीचे काही इंग्रजी शब्द जसेच्या तसे स्वीकारले. उदा.

अ) पोष्ट : कार्ड, पाकीट, मनिऑर्डर, रजिस्टर, लेट फी, मेल, वायर, टेलिग्राम इ..

ब) प्रवास : बस, तिकीट, ट्रेम, रेल्वे, इंजिन, पार्सल, सिग्नल, रिझर्वेशन, पंकचर, ट्यूब, टायर, स्टेअरिंग, सीट, लगेज, स्टॉप इ..

क) पोषाख : शर्ट, पॅट, बुशशर्ट, मॅनिला, कोट, टॉय, हॅट, ब्लाउज, निकर, कॉलर, सॉक्स इ.

ख) दवाखाना डॉक्टर, पेशंट, बील, फी, वॉर्ड, नर्स, व्हीजीट, डोस, पावडर, टॉनिक, ड्रेसिंग, बॅंडेज, कंपोंडर इ..

इं) शिक्षण : स्कूल, कॉलेज, लेक्चर, सर, प्रोफेसर, टेबल, पेन, क्लासरूम, डस्टर, ग्राउंड, बेल, पिरिएड, पेन्सिल, लेक्चर इ...

राजकारण पार्टी, इलेक्शन, व्होट, पोटर, माईक इ.. महाराष्ट्र शब्दकोशात आलेल्या इंग्रजी शब्दांची संख्या १५५० इतकी आहे. त्यात भाषांतरीत व मूळ इंग्रजी शब्दांचा समावेश आहे. मूळ इंग्रजी शब्दांची संख्या ५६० आहे. वर ज्या क्षेत्राचा उल्लेख केला आहे तो प्रतिनिधीक स्वरूपाचा आहे. त्याक्षेत्राशिवाय चित्रपट, क्रिडा, कला, वाणिज्य शास्त्र इ. अनेक क्षेत्रात शेकडो इंग्रजी शब्द येवून बसले आहेत. आज आपल्या जीवनाचे असे एकही क्षेत्र नाही की ज्यात इंग्रजी शब्द नाही. जितांच्या भाषेवर जेत्यांची भाषा कसे वर्चस्व स्थापिते याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

उच्चार प्रक्रिया : इंग्रजीतील उच्चारांचा मराठीवर परिणाम झाल्याचे अनेक ठिकाणी दिसून येते. उदा. अँ, ऑ हे उच्चार मराठीत इंग्रजीमुळे आले. स्वरांचा ह्रस्व किंवा गतिमान उच्चारही इंग्रजीमुळेच आला. कांही इंग्रजी वर्णांचे चित्रविचित्र उच्चारही मराठीत रुढ झाले.
उदा. C, H, F, Q, V, X, Z इ

समारोप

भाषा ही प्रवाही असते कालानुरूप तिच्यामध्ये अनेक स्थित्यंतरे घडत असतात कोणतीही भाषा ही कप्पा बंद असू शकत नाही भाषेचा अन्य भाषांची नेहमीच संबंध येत असतो या संबंधांमधूनच प्रत्येक भाषा स्वतः समृद्ध होत असते आणि अन्य भाषांना देखील समृद्ध करत असते. अशाप्रकारे मराठी भाषेवर अन्य विविध भाषांचा त्यामधील उच्चार व्याकरण इत्यादी घटकांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

संदर्भ

- [1]. भाषा व संस्कृती - ना गो. कालेलकर.
- [2]. मराठी भाषेची घटना - रा. भि. जोशी
- [3]. मराठीचे व्याकरण - मो. रा. वाळिंबे.